

ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ АПК В УКРАЇНІ

УДК 631.152:65.011

ЗБАРСЬКИЙ В.К., д-р екон. наук

Національний університет біоресурсів і природокористування України

ВАРЧЕНКО О.М., д-р екон. наук

Білоцерківський національний аграрний університет

ГЛОБАЛЬНА ПРОДОВОЛЬЧА КРИЗА: ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Розглянуто проблеми необхідності посилення ролі національного сільського господарства в забезпеченні продовольчої безпеки країни.

Ключові слова: продовольча криза, продовольча безпека, світовий ринок, фінансове забезпечення, ринок сільськогосподарської продукції.

За даними Організації з питань продовольства і сільського господарства ООН (FAO), за останнє десятиліття світові ціни на продовольчі продукти зросли майже вдвічі. Навіть за 2010 р. ця ситуація має ту ж тенденцію (рис. 1).

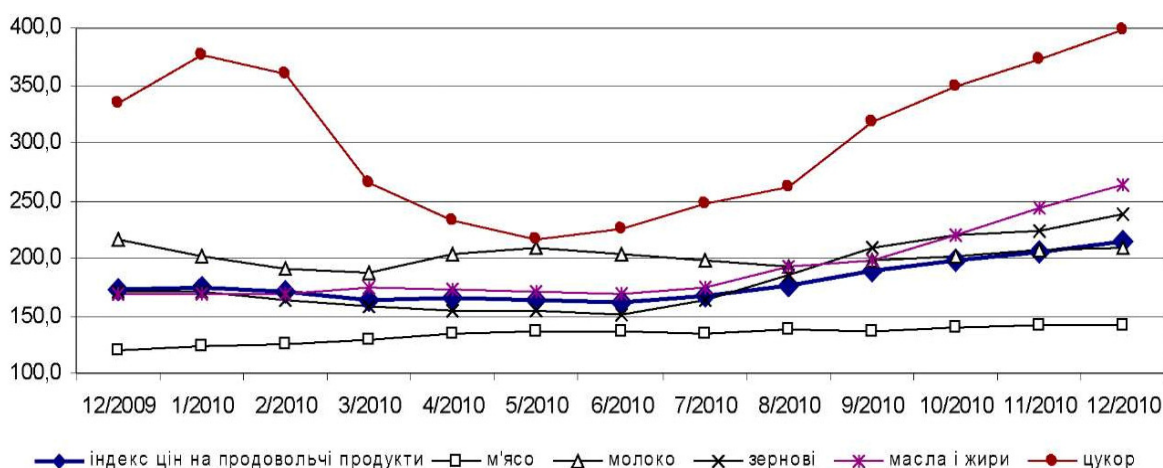

Рис. 1. Динаміка індексу цін на продовольчі ресурси у світі, 2010 р. [11]

За інформацією Генерального директора ФАО доктора Жака Диуфа (2009 р.), за 2007-2008 рр., головним чином за рахунок високих цін на продовольство, кількість людей, що голодують в світі, збільшилась на 115 млн. Звідси, за прогнозом Міжнародного Інституту досліджень Продовольчої Політики, світова потреба в зернових культурах до 2020 року виросте до 2490 млн т, в м'ясі – до 306 млн т, в овочах – до 855 млн т [1].

Основними об'єктивними причинами світової тенденції підвищення цін на ринках агропродукції є наступні:

Населення планети постійно збільшується стрімкими темпами. Так, якщо у 1990 р. чисельність населення світу становила 5,26 млрд чоловік, то вже у 2009 р. – 6,6 млрд, а за прогнозами Бюро Інформації про Населення (ООН) – населення Землі складе в 2012 р. – 7 млрд і в 2050 р. – 9,3 млрд чоловік. На 90% це зростання відбудеться за рахунок країн Африки, Азії та Латинської Америки [1].

Триває тенденція зменшення площ, придатних для обробітки сільськогосподарських культур.

У сільськогосподарському обробітку в світі перебуває 4810 млн га земель (у т. ч. рілля – 1340 млн га, луки і пасовища – 365 млн га). Найбільшими розмірами ріллі володіють США (185 млн га), Індія (160 млн га), Російська Федерація (134 млн га), Китай (95 млн га), Канада (46 млн га), Казахстан (36 млн га) та Україна (32 млн га). При цьому, Земля щороку втрачає від 5 до 10 млн га сільгоспугідь через погіршення навколишнього середовища та 19,5 млн га – через стрімкий розвиток промисловості та ринку нерухомості. На сьогодні можливості розширення площ сільськогосподарських земель в Південно-східній Азії та Європі дуже обмежені, а в Південній Африці та

Західній Азії нестача прісної води, що продовжується, призвела до зниження потенціалу розвитку сільського господарства. В 2008 р. 15% ґрунтів світу знаходилися в процесі деградації [2].

Скорочення пропозиції аграрної сировини пов'язане з несприятливими погодними умовами у деяких країнах-виробниках. Повідомлення про низькі врожаї пшениці в Росії, Україні, Казахстані та Канаді, пожежі в Австралії, паводки у Східній Європі призвели до стрімкого зростання цін на цей вид продукції, які підвищились більш, ніж на 70 % лише за два літніх місяці 2010 р. (рис. 1).

Збільшення обсягів вирощування зернових з метою виробництва біопалива. Цей напрям підтримується, наприклад, урядом США, який надає значні субсидії своїм фермерським та сільськогосподарським компаніям для вирощування пшениці, кукурудзи, ріпаку. В 2010 р., наприклад, 30% американського урожаю кукурудзи витрачено на виробництво етанолу. Європейський Союз планує до 2020 р. забезпечити 10% потреби в паливі для транспорту за рахунок етанолу [1].

Зростання споживання продуктів харчування в найбільш населених країнах світу – Індії та Китаї внаслідок стрімкого зростання економік цих країн, що супроводжується збільшенням доходів населення і споживчого попиту. В кризовий період ці та інші країни, що розвиваються, продемонстрували значно помірніші показники стагнації, або й зовсім уникли кризи.

Нестабільність на світових фінансових ринках у зв'язку з накопиченням бюджетних дефіцитів та небезпекою виникнення дефолтів у деяких європейських країнах (Греції, Португалії, Іспанії). Для інвесторів ринки таких країн несуть загрози неповернення вкладених коштів, тому все активнішим стає вкладення спекулятивних ресурсів у продовольство, попит на яке прогнозовано збільшуватиметься.

У цілому тенденції сільськогосподарського виробництва у 2001–2010 рр. свідчать, що цей вид економічної діяльності не набув нових якісних стимулів для зростання, що, у свою чергу, створює високі ризики для сільськогосподарських виробників.

Залишаються незадовільними показники виробництва продукції тваринництва через збитковість виробництва більшості видів м'ясної продукції. Зменшується поголів'я великої рогатої худоби в Україні, в т.ч. корів (рис. 2). Сталу динаміку демонструє лише поголів'я птиці. Відбулася глибока деконцентрація тваринництва – 67,8% поголів'я худоби на початок січня 2011 р. утримувалося населенням країни. Загалом порівняно з 1990 роком показники поголів'я худоби у 2010 р. були нижчими в 2-5 разів.

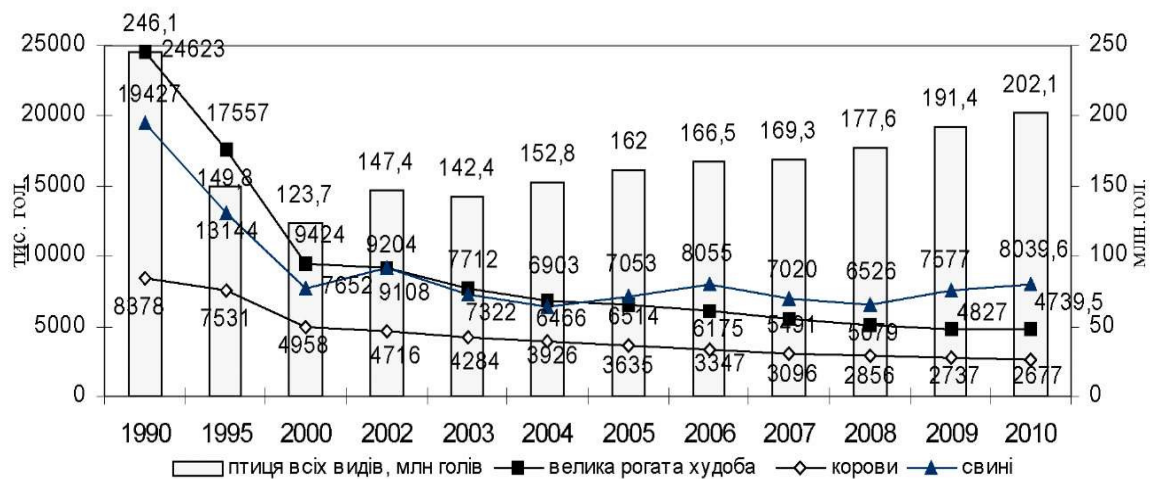

Рис. 2. Динаміка чисельності поголів'я великої рогатої худоби, корів, свиней та птиці в усіх категоріях господарств України, 1990-2010 рр. [11]

Україна має значні можливості виробництва сільськогосподарської продукції через сприятливі природно-кліматичні умови та потужний людський потенціал. У сільськогосподарському обробітку знаходиться 42,8 млн га, або 71% території країни, на ріллю припадає 32,5 млн га (53,8% загальної території) або 78% сільгоспугідь. У Франції, наприклад, рілля у структурі сільгоспугідь становить 63,4%, Німеччині – 69,6, Великобританії – 37, у країнах ЄС у середньому – 60,7%.

Серед європейських країн Україна за рівнем забезпеченості сільськогосподарськими угіддями (0,9 га на одного мешканця), поступається лише Республіці Білорусь – 0,96 га, а за забезпеченістю ріллею (0,7 га на одну особу) випереджає всі країни Європи. Серед країн світу за цим показником Україна поступається лише Канаді – 1,43 га та Російській Федерації – 0,85 га ріллі на одну особу. Така невиправдана розораність угідь України призводить до величезних витрат енергетичних ресурсів. При цьому, за даними вчених-аграрників, 73% ріллі України становлять найбільш родючі чорноземи та лучно-чорноземні ґрунти.

Враховуючи великий потенціал, аграрне виробництво в Україні залишається серед провідних галузей економіки, його частка у ВВП складає близько 8,2%, що майже вдвічі перевищує середньоєвропейський рівень. Між тим, наявний потенціал аграрного сектору України використовується ще недостатньо. Так, якщо у 1990 р. за загальної площі сільськогосподарських угідь у 42 млн га було вироблено валової продукції сільського господарства на суму 145,9 млрд грн (у порівнянних цінах 2005 р.), то у 2009 р. – за скорочення сільськогосподарських угідь на 433,6 тис. га (на 1,3%) – виробництво валової продукції зменшилося на 43,8 млрд грн (на 30%) (рис. 3).

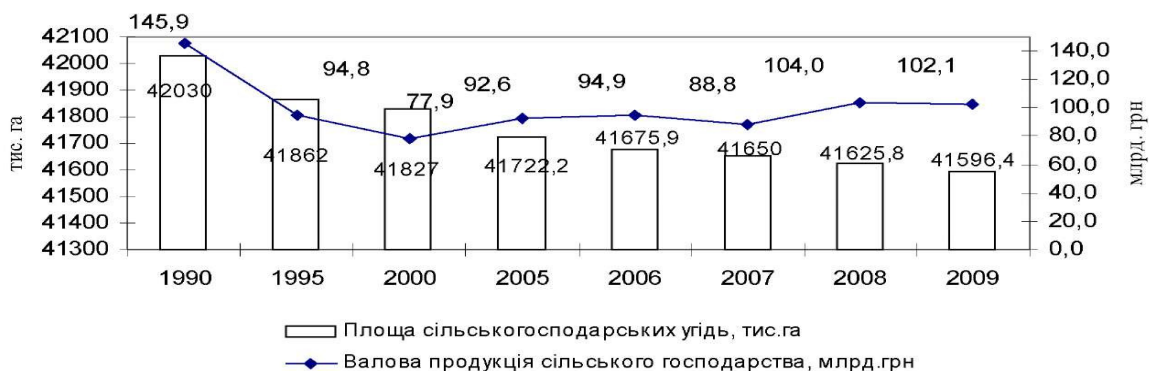

Рис. 3. Динаміка виробництва валової продукції сільського господарства у порівнянних цінах 2005 р. та площ сільгоспугідь всіх категорій господарств України, 1990-2009 рр. [11]

Через низьку ефективність використання наявних угідь Україна в 2009 р. за показником урожайності поступала провідним виробникам аналогічної продукції майже по всіх основних сільськогосподарських культурах (за винятком пшениці) (табл. 1).

Таблиця 1 – Урожайність основних сільськогосподарських культур у провідних країнах світу (2009 р. – ц/га)*

	Країна					
	Україна	Польща	Німеччина	Франція	Канада	США
Пшениця	31,2	41,7	78,1	74,5	27,8	29,9
Ячмінь	27,7	34,4	65,4	68,4	32,6	39,3
Кукурудза	50,2	62,3	97,5	91,1	83,7	103,4
Соя	16,8	16,6	10,0	25,1	25,4	29,6
Соняшник	15,2	18,1	24,1	23,5	16,0	17,4
Цукрові буряки	315,0	542,6	675,7	937,0	603,4	576,1
Картопля	139,3	198,5	440,6	437,9	313,1	462,7
Виноград	66,0	...	133,3	74,1	63,2	168,4

*Див. Збарський В.К. Міжнародні порівняння: Навч. посібник. – К.: НУБіП України, 2011. – 204 с.

Зменшуються засіви орних земель. Якщо у 1990 р. було засіяно 97% ріллі, то у 2009 р. – 76,9%. Отже, в Україні не обробляється 23,1% ріллі, що становить близько 7,5 млн га. Для порівняння: загальна площа ріллі Великобританії становить 6 млн га, Італії – 7,1 млн га, Угорщини – 5,8 млн га [15] (табл. 2).

Недостатньо розвинена інфраструктура заготівлі та збуту сільгосппродукції. Загальний обсяг потужностей зі зберігання зерна в Україні становить близько 30 млн т, з яких 6 млн т – потужності ДАК «Хліб України». Таким чином, за валового виробництва зернових в межах 35-50 млн т дефіцит елеваторних потужностей становитиме 5-20 млн т. Значна частина елеваторів,

збудованих ще за радянських часів, має застаріле обладнання і не відповідає сучасним вимогам до зберігання зернових.

Таблиця 2 – Динаміка площі орних земель України, тис. га, 1990-2009 рр. [13]

	Рік							
	1990	1996	2000	2002	2004	2006	2008	2010
Площа ріллі	33412	32789	31497	32544	32482	32446	32474	32459
Посівна площа	32109	29772	26898	27434	26700	25957	25492	24961
% від площі ріллі	96.1	90.8	85.4	84.3	82.2	80.0	78.5	76.9
Не обробляється	1303	3017	4599	5110	5782	6489	6982	7498
% від площі ріллі	3.9	9.2	14.6	15.7	17.8	20.0	21.5	23.1

*Розрахунки авторів

Збільшується собівартість як вирощування, так і реалізації сільськогосподарської продукції через випереджаюче порівняно з аграрними цінами зростання цін на паливно-мастильні матеріали, мінеральні та органічні добрива, сільгоспмашини, засоби захисту рослин тощо.

Низьким залишається рівень матеріально-технічного та фінансового забезпечення вітчизняних аграріїв. За даними НБУ, у листопаді 2010 р. процентні ставки за кредитами для сільського господарства становили 13,2% за середнього з економіки України рівня – 12,7%. Через низький рівень оплати праці гострою проблемою для агросектору є нестача кваліфікованих кадрів.

Практично відсутній цілісний прозорий ринок сільгосппродукції (насамперед зерна), що призводить до циклічних цінових сплесків і непаритетного розподілу прибутків між сільськогосподарськими товаровиробниками та торговельними компаніями. Екстенсивний розвиток сільгоспвиробництва знайшов відбиток в динаміці присутності України на світовому ринку продовольства. За обсягами експорту зерна Україна увійшла в першу п'ятірку країн-експортерів цього стратегічного виду продовольства (табл. 3).

Загалом у 2009 р. порівняно з 2001 р. експорт сільгосппродукції з України зріс (у фактичних цінах) в 4,9 рази. Причому основним чинником такого зростання став експорт продукції рослинного походження, який збільшився в 7,3 рази, й питома вага якого у сільгоспекспорті збільшилася з 60 до 89%. За цей самий час частка експорту сільськогосподарської продукції в експорті з України зросла удвічі – з 7,1 до 14,2 %.

Таблиця 3 – Світовий ринок зерна (пшениці, кукурудзи, ячменю) 2009-2010 МР*

Основні експортери	Експорт, млн т	Експорт, % ринку	Площа під зерновими, млн га	Урожайність, ц/га	Виробництво зернових, млн т	Експорт зернових з 1 га, т
США	79,5	34,98	53,7	7,44	399,3	1,48
ЄС-27	24,0	10,56	48,0	5,34	256,4	0,50
Україна	23,4	10,30	14,0	3,08	43,0	1,68
Канада	20,0	8,80	13,8	3,30	45,6	1,45
Росія	18,7	8,23	39,2	2,15	84,1	0,48
Австралія	18,0	7,92	18,3	1,68	30,8	0,98
Бразилія	9,5	4,18	15,0	3,72	55,8	0,63
Аргентина	9,4	4,14	5,4	4,60	24,6	1,76
Казахстан	7,0	3,08	16,7	1,17	19,6	0,42
Світ, всього	227,3	100,0	436,2	3,72	1621,8	0,52

*Джерело: FAS USDA. AAA

Між тим, за період економічного зростання не відбулося поліпшення структури експорту аграрної та продовольчої продукції з України. В загальній структурі експорту продукції частка готових харчових продуктів навіть зменшилась – з 24,7% у 2001 до 23,3% у 2008 рр. Зростання у 8 разів експорту продукції олійно-жирової промисловості обумовило збільшення її частки з 12,4 до 18%.

Як результат екстенсивної моделі розвитку аграрного сектору погіршуються показники продовольчої безпеки України. Баланс споживання основних продуктів харчування (табл. 4) свідчить, що у 2009 р. в Україні з більшості основних видів продовольства фактичне споживання знаходилося нижче раціональних норм. Найбільше відставання фактичного споживання від раці-

онального спостерігалось по плодах, ягодах і винограду – на 49%, молоку і молокопродуктах – на 44%, м'ясу і м'ясопродуктах – на 38%, рибі та рибопродуктах – на 24%.

За трьома продовольчими групами, а саме: "хліб і хлібопродукти", "картопля", "олія рослинна всіх видів" фактичне споживання перевищило раціональну норму.

Таблиця 4 – Показник достатності споживання продуктів харчування (на особу на рік, кг)

Вид продовольства	Раціональна норма харчування	Фактичне споживання у 2009 р.	Коефіцієнт достатності харчування
Хліб і хлібопродукти у перерахунку на борошно	101,0	111,7	1,11
М'ясо і м'ясопродукти	80,0	49,7	0,62
Молоко і молокопродукти	380,0	212,4	0,56
Риба і рибопродукти	20,0	15,1	0,76
Яйця (штук)	290	272	0,94
Овочі і баштанні	161,0	137,1	0,85
Плоди, ягоди, виноград	90,0	45,6	0,51
Картопля	124,0	133,0	1,07
Цукор	38,0	37,9	0,99
Олія рослинна	13,0	15,4	1,19

Таке перевищення є свідченням незбалансованості харчування населення, яке намагається забезпечити власні енергетичні потреби за рахунок економічно доступніших продуктів. Основну частину калорій українці споживають разом із продукцією рослинного походження, натомість 27,1% середньодобового раціону забезпечується за рахунок споживання продукції тваринного походження, що у 2 рази нижче за встановлений пороговий критерій (55%).

У середньостроковій перспективі загальносвітові тенденції розвитку аграрного сектору формуватимуть низку викликів:

- наростання ресурсних дисбалансів у світі, зокрема дефіцит продовольства, стимулюватимуть зростання цін на продукцію аграрної галузі;

- висока інвестиційна привабливість аграрного виробництва сприятиме збільшенню конкуренції між країнами, що мають аналогічний в Україні значний аграрний потенціал. Аграрна політика 2010 р., зокрема проблеми з відшкодуванням ПДВ експортерам, запровадження експортних обмежень тощо погіршила інвестиційний імідж України та провокувала витіснення національних операторів аграрного ринку із зарубіжних ринків;

- технологізація аграрного виробництва: за підрахунками Асоціації "Український клуб аграрного бізнесу"-12, якщо в 2011 році Уряд не підтримає фінансово технічне переоснащення галузі, втрати внаслідок використання старих непродуктивних комбайнів і тракторів можуть досягти 7,5 млрд грн;

- глобалізація переробної промисловості та трансфер виробництв (особливо в трудомістких галузях) з розвинених країн в країни, що розвиваються, збереже в ролі важливого джерела конкурентних переваг низькі витрати, що робить конкуренцію з боку ринків з низькими витратами й цінову конкуренцію одними із ключових зовнішньоекономічних ризиків.

Ці виклики здатні спровокувати низку ризиків, що впливатимуть на динаміку аграрного сектору і соціально-економічний розвиток країни у цілому. Такими ризиками є наступні.

Подальше зростання цін на сільськогосподарську продукцію на внутрішньому ринку, що матиме негативний вплив на загальний рівень інфляції.

Зростання соціальної напруги через підвищення цін на продовольство внаслідок збільшення питомої ваги витрат домогосподарств на харчування, яка у 2010 р. у сукупних витратах становила майже 55,8%.

Надмірне «затягування» національної економіки в аграрну модель розвитку за рахунок екстенсивного розширення виробництва та експорту аграрної продукції.

Зростання спекулятивного попиту на сільськогосподарські активи з боку як вітчизняних, так і зарубіжних інвесторів.

Таким чином, відзначені тенденції світового та національного ринків сільгосппродукції обумовлюють необхідність прискорення процесів реформування аграрного сектору України, цілеспрямованих заходів державної політики, направлених на стабільність власного продовольчого

ринку та використання потенційних вигод від зростання присутності України на світових ринках продовольства.

Програма економічних реформ на 2010-2014 рр. «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава», спрямована на звільнення від традиційної залежності вітчизняного АПК від природно-кліматичних чинників, модернізацію, структурне реформування та поліпшення фінансового забезпечення розвитку сільгоспвиробників. Нею передбачені завдання:

- забезпечення передбачуваності регуляторної політики держави;
- удосконалення земельних відносин;
- удосконалення механізмів державної підтримки сільгоспвиробників;
- підвищення ефективності державного управління галуззю.

Для реалізації наведених цілей необхідно здійснити реалізацію наступних заходів, спрямованих на реформування аграрного сектору України і забезпечення продовольчої безпеки держави:

1. Забезпечення ефективності внутрішнього ринку та цінового регулювання.
2. Сприяння підвищенню ефективності та конкурентоспроможності агровиробництва.
3. Забезпечення цільового спрямування коштів від продажу сільгосппродукції на розвиток аграрного сектору економіки.
4. Підготовка до завершення земельної реформи шляхом скасування мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення.

Скасування мораторію – неминучий етап земельної реформи, що призводить до повноцінного використання аграрного потенціалу України як ресурсу міжнародної конкурентоспроможності. Проте формування повноцінного ринку землі вимагає завершення підготовчого етапу щодо встановлення та оформлення прав власності на землю, створення механізмів захисту прав власників за оренди та продажу земель, створення системи важелів впливу держави на ринковий оборот земель та ефективність використання сільськогосподарських угідь їх власниками в межах цільового призначення земельної ділянки. Відповідні заходи щодо модернізації нормативно-правової та інституційної сфер мають бути реалізовані протягом 2011 – першої половини 2012 рр., що дозволить забезпечити скасування мораторію з 1 січня 2013 року.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Щорічна доповідь Бюро Інформації про Населення (США) (2008 р.).
2. Доповідь «Глобальні виклики, глобальні можливості» Генсека ООН Кофі Аннана, (2002 р.).
3. Клапків М. С. Питання етимології економічного ризику // Фінанси України. – 2001. – №4. – С.14-20.
4. Лозовський Л.Ш. и др. Универсальный бизнес-словарь.– М.: ИНФРА–М, 1997.– 640 с.
5. Замуруев А. Время определиться в терминах // РИСК – 1998. – №1. – С.33-39.
6. Балабанов И. Т. Риск-менеджмент. – М.: Финансы и статистика, 1996. – 192 с.
7. Самюэльсон П. Экономика. – М.: НПО "Алгон" ВНИИСИ – Т.1, 1994. – 333 с.
8. Хейне Пол. Экономический образ мышления. Пер. с англ. – М.: Новости, 1991.– 704 с.
9. Андрійчук В., Бауер Л. Менеджмент: прийняття рішень і ризик: Навчальний посібник. – К.: КНЕУ, 1998 – 316 с.
10. Пікус Р. В. Підприємницький ризик в АПК //Вісник академії праці і соціальних відносин – 2001.– №1. – С. 119-125.
11. Черкасов В.В. Деловой риск в предпринимательской деятельности. – К., 1996.– 160 с.
12. Хозяйственный риск и методы его измерения. Пер. с венгер. / Т. Бачкаи, Д. Месена, Д.Мико и др. – М.: Экономика, 1979. – 183 с.
13. Сільське господарство України за 2010 рік: Статистичний збірник. – К.: Держкомстат України, 2011. – 543 с.
14. Статистичний бюлетень за 2010 рік, № 31. – К.: Держкомстат України, 2011. – 139 с.
15. Збарський В. К. Міжнародні порівняння розвитку аграрного сектору: Навч. посібник. – К.: НУБіП України, 2011. – 204 с.

Глобальный продовольственный кризис: вызовы для Украины

В.К. Збарский, О.М. Варченко

Рассматриваются проблемы необходимости усиления роли национального сельского хозяйства в обеспечении продовольственной безопасности страны.

Ключевые слова: продовольственный кризис, продовольственная безопасность, мировой рынок, финансовое обеспечение, рынок сельскохозяйственной продукции.

Global food crisis: challenges for Ukraine

V. Zbarskiy, O. Varchenko

The problems need to strengthen the role of national agriculture in providing of country's food safety are examined.

Key words: food crisis, food security, the global market, financial security, the market of agricultural products.